

Արտաշեսյանների թագավորությունը

(2-1-րդ դարեր)

Մ.թ.ա. 2-րդ դարի սկզբին Արևմուտքից ս սկսեց արևելք թափանցել ռազմա-ստրկատիրական հզոր պետությունը՝ Շռոմը: Մ.թ.ա. 190 թ. Փոքր Ասիայի Մագնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեական զորքերը ջախջախեցին սելսկյան բանակը, որից հետո Սելսկյան պետությունը սկսեց քայլայվել: Օգտվելով դրանից Մեծ Շայքի ստրատեգ Արտաշեսը, և Ծոփքի կառավարիչ Զարեհը իրենց հռչակում են թագավոր: Դրանով մ.թ.ա 189 թ. Մեծ Շայքում և Ծոփքում վերականգնվում է հայոց թագավորությունը: Արտաշես 1-ինը Մեծ Շայքում սկիզբ է դնում մի արքայատոհմի՝ Արտաշեսյանների, որը գոյատևել է 190 տարի (մինչև 1 թվական) : Նա (189-160թթ) միավորել է գրեթե բոլոր Շայկական հողերը, բացի Ծոփքից: Արտաշեսը Շռոմից անկախ քաղաքականություն էր վարում: Նա ապաստան տվեց Շռոմի ոխերիմ թշնամի՝ Կարթագենի զորավար Շանիբալին: Արարատյան դաշտում (մ.թ.ա. 189-188թթ) նա հիմնադրեց մեծ Շայքի թագավորության նոր մայրաքաղաք Արտաշատը, որի կառուցումը նկարագրել է Խորենացին, հույն պատմիչ Պլուտարքոսը որպես շատ գեղեցիկ քաղաք: Արտաշես 1-ինը հողային, վարչական և ռազմական բարեփոխություններ իրականացրեց: Նա վերափոխեց Երկրի ռազմավարչական համակարգը: Թագավորությունը բաժանեց զորավարների գլխավորած 120 շրջանների: Նա ստեղծեց 4 սահմանակլություններ՝ բղեղխություններ Վղճնիքի, Կորդոքի, Նոր Շիրականի և Գուգարքի: Արտաշեսը իր կետրոնաձիք քաղաքականությունը իրականացնելիս ձգտեց միացնել Ծոփքը, սակայն խնդիրը ավարտին հասցրեց նրա թոռը՝ Տիգրան Մեծը: Արտաշես 1-ի որդիների՝ Արտավազդ 1-ի և Տիգրան 1-ի օրոք Մեծ Շայքի թագավորությունը դիմակայեց Պարթև Արշակունիների հարձակումներին: Մ.թ.ա. 2-րդ դարի վերջին զինադադար կնքվեց Տիգրան 1-ի որդուն որպես պատանդ իրան ուղարկելու պայմանով: Մ.թ.ա. 95 Տիգրանը պարթևներին զիջելով Շայաստանի հարավ գտնվող 70 հովիտներ կոչվող շրջանը վերադարձավ հայրենիք:

Տիգրան Մեծի նվաճումները

Տիգրան Մեծի օրոք Շայաստանը հասավ տնտեսական և ռազմական հզորության գագաթնակետին: Դա մեծապես պայմանավորված էր նրա քաջությամբ ու քաղաքական հեռատեսությամբ բացի այդ այդ շրջանում Երկու ախոյան Երկրները՝ Շռոմն ու Պարթևստանը զբաղված էին ներքին խնդիրներով: Նախ Տիգրան 2 դաշինք կնքեց Սև ծովի հարավային ափին գտնվող Պոնտոսի հզոր պետության թագավոր Միհրդատ 4 հետ, որը ամրապնդվեց Միհրդատի 15-ամյա դստեր՝ Կլեոնատրայի ամուսնությամբ: Նրա առաջին քայլը Ծոփքի միացումն էր (մ.թ.ա. 94թ): Դրանով ամրապնդվեց և ամբողջացվեց Մեծ Շայքի թագավորությունը: Տիգրանին հնազանվեցին աղվաններն ու վրացիները: Մ.թ.ա. 93թ. հայ-պոնտական զորքերն գրավեցին Կապադովկիան, այնուհետև հարձակվեցին Պարթևստանի վրա և ետ վերադարձրին “70 հովիտները”: Մեկը մյուսի հետևից Տիգրան Մեծը գրավեց

Ատրպատականը, Մարաստանը, Շյուսիսային Միջագետքը և միացրեց հայոց թագավորությանը: Շաղթողի իրավունքով Պարթև արշակունիներից խեց “արքայից արքա” տիտղոսը: Դրանից հետո գրավեց Ասորիքը Կիլիկիան, Փյունիկիան՝ Սելսկյանների Անտիոք մայրաքաղաքով: Մինչև մ.թ.ա. 70թ Տիգրանը ստեղծեց աշխարհակալ տերություն, որի սահմաններն ձգվում էին Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոս, Կասպից ծովից մինչև Միջերկրական ծով: Նրա տերության մեջ խոսում էին 15 լեզուներով: Մեծ տերության ստեղծումից հետո նա որոշել էր կառուցել նոր մայրաքաղաք (Աղջնիք) նահանգում Տիգրանակերը, որը կառուցվել էր քաղաքական բոլոր նորմերով: Մեծ տերության դեկավարումը ուներ իր բարդությունները, մի կողմից անրահեշտ էր կասեցնել արտաքին հարձակումները, իսկ մյուս կողմից ներքին խռովությունները:

Տիգրան Մեծի աշխարհակալ թագավորության վերելքին հաջորդում է վայրէջքը: Սպարտակի ապստամության ճնշումից հզորացած Հռոմը սկսում է ակտիվորեն միջամտել Արևելքի գործերին: Հռոմեական զորավար Լուկուլլոսը սկզբում պարտության է մատնում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատին, ապա պատրվակ բռնելով նրա ապաստանելը Հայաստանում, առանց Սենատի թույտվութան հարձակվեց Հայաստանի վրա: Մ.թ.ա. 69թ. Հոկտեմբերին Տիգրանակերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Տիգրանի բանակը պարտվում է սակայն նրանց հաջողվում է ճեղքել հռոմեացիների շրջափակումը և մայրաքաղաքից դուրս բերել արքունին ու գանձարանը: Հաջորդ տարի մ.թ.ա. 68թ. հռոմեացիներին ոգևորվելով ձեռք բերած հաջողությունից որոշում են գրավել Հայաստանի հյուսիսային մայրաքաղաքը՝ Վրտաշատը, սակայն հանդիպելով հայերի կողմից իրականացվող պարտիզանական պայքարին նրանք մեծ կորուստներ են կրում, իսկ Վրածանի գետի վերին հոսանքում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն են կրում և նահանջում: Շյուսիսայն Միջագետքի Մծբին քաղաքում Լուկուլլոսը 1 տարով կանչվում է Հռոշ և նրա փոխարեն մ.թ.ա. 67թ. Արևելք է ուղարկվում Պոմպեոսը, որը Միհրդատին հաղթելուց և Պոնտոսը նվաճելուց հետո շարժվում է դեպի Վրտաշատ: Տիգրան 2-ը հաշվի առնելով ստեղծված ներքին և արտաքին անբարենպաստ պայմանները Հաշտության առաջարկ է անում, որը ընդունվում Պոմպեոսի կողմից և մ.թ.ա. 66թ. կնքվեց Վրտաշատի հաշտության դաշնագիրը: Սրանով հայոց արքան հրաժարվում է գրաված երկրների և պարտավորվում վճարել ռազմատուգանք: Մի կողից Հռոմը է Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը Եփրատից-Բուռ և Կասպից ծովը: Վրտաշատի հաշտությունից հետո Տիգրանը թագավորեց ևս 11 տարի, որոնք խաղաղ էին: Նրա մահից հետո թագավորեց նրա որդի Վրտաշատը 2-ը (մ.թ.ա. 55-34թթ.) որը հեռատես հայրենասեր և կիրք մարդ էր: Այդ ժամանակ Հայաստանը գտնվում էր 2 հզոր տերությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև որոնցից առավել վտանգավոր էր Հռոմը: Նրա օրոք Հայաստանը բավական հարուստ և ուժեղ էր: Մ.թ.ա. 54թ. մեծ բանակով արևելք եկավ հռոմեացի զորավար Կրասոսը, որը հարձակվեց Պարթևականի վրա: Այդ ժամանակ Կրասոսը հայոց թագավորին վկայակոչելով (մ.թ.ա. 66թ.) Վրտաշատի պայմանագիրը պահանջեց օգնել իրեն սակայն Վրտաշատը 2-րդ հաջողվեց խուսափել և դաշինք կնել Պարթևականի հետ: Մ.թ.ա. 53թ. Միջագետքի Խառան քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները պարտվեցին իսկ Կրասոսը սպանվեց

Նրանից հետո արևելքի խնդիրներով զբաղվում է Անտոնիոսը որը կրկին փորձում է նվաճել Պարթևստանը, սակայն այս անգամ նա հարձակում իրականացնում է Հայաստանի և Ատրպատականի վրայով, որ ժամանակ նա կրկին պարտություն է կրում և մեղադրում Արտավազդ 2-ին ու ծերբակալում (մ.թ.ա. 34թ.) և ուղարկում է Կենապատրային:

Ալեքսանդրիայում կազմակերպված հաղթահանդեսի ժամանակ Անտոնիոսը ստիպում է հայոց արքային որ նա բազմության և Կենապատրայի ներկայությամբ ներողամտություն հայցի սակայն նա հրաժարվում է և գլխատվում: Արտավազի մահից հետո նրա որդի Արտաշես 2-ը պարթևների օգնությամբ գահ է բարձրանում (մ.թ.ա. 30-20թթ):

Արտավազի մահից հետո նրա որդի Արտաշես II-ը պարթեների օգնությամբ թոթափում է հռոմեացիների լուծը և գահ է բարձրանում (մ.թ.ա. 30-20թթ): Նա լուծում է իր հոր վրեժը, սպանում կամ Հայաստանից քշում է բոլոր հռոմեացիներին: Սակայն այդ անկախությունը երկար չի տևում և Շռոմը կրկին միջամտում է Հայաստանի գործերին: Մ.թ.ա. 20թվականին դիվադրաբար սպանում են Արտաշես II-ին: | Դարի վերջին 2տասնամյակները Արտաշեսյան դինաստիայի անկման տարիներն էին: Շռոմից կիսակախյալ վիճակում գտնվող Հայաստանում թագավորեցին Արտաշես II-ի կրտսեր Եղբայրը՝ Տիգրան III-ը(մ.թ.ա. 20-8թթ), իսկ (մ.թ.ա 8-մ.թ 1թթ) միասին գահակալեցին Տիգրան IV-ը և նրա քույր Երատոն:

Մ.թ. Իդարում հյուսիս-կովկասյան լեռնաշխարհների դեմ մղած կոհվներում Տիգրան IV-ը սպանվում, իսկ նրա քույր Երատոն հրաժարվում գահից, դրանով ավարտվում է Արտաշեսյան արքայատոհմը:

Արշակունիների թագավորություն 1-5-րդ դարեր

1 թ. Հայաստանում վերացավ Արտաշեսյան դինաստիան, սակայն պահպանվեց պետականությունը: Շռոմին հաջողվումէ 1-ին դարի կեսերին հայկական գահին նստեցնել իրենց կամակատարներին, սակայն հայերը նրանց կամ սպանում էին կամ քշում: Համեմատաբան երկար է թագավորել Զենոն-Արտաշեսը: Պոնտոսի թագավորի որդին, որին հայերը կոչել են Արտաշես: 18-34 թթ և միայն նա է, էր մահացել է բանական մահով: 34թ. պարթևների արքայից-արքա Արտավազն 3-րդանտեսելով հռոմին հայոց գահին նստեցրես իր ավագ որդուն Արշակին,որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Սանատրուկ անունով: Հայոց գահի նկատմամբ հավակնություններ ուներ նաև իբրեական(Վրացական) արքայական տունը: Շռոմի Տիգերիոս կայսեր (4-37)հովանավորությամբ վրաց թագավոր Փարսմանի Եղբայր Միհրդատին հաջողվում է կաշառել հայ ավագանուն թունավորել Արշակ-Սանատրուկին և 35թ նստել հայոց գահին, ավելի ուշ 51թ. նա ևս զոհ է գնում իր Եղբոր՝

Փարսմանի և նրա որդի Շռադամիզդի խարդավանքներին:

Շայ ավագանին իրավիճակից Ելնելով դաշնակցում է պարթև Արշակունի արքայատոհմի

նշանավոր ներկայացուցիչ Վաղարշ 1-ինի հետ (51-75) ընդդեմ Շռումի:

52թ հայերի համաձայնությամբ Վաղարշը մտնում է Շայաստան, հայ-պարթևական զորքով դուրս են քշում հոռմեացիներին, գրավում Տիգրանակերտը և Արտաշատ մայրաքաղաքները և Վաղարշ 1-ի եղբորը Տրդատին կարգում հայոց թագավոր:Այսպիսով

Շայաստանում սկզբնավորվում է Արշակունյաց արքայատոհմը: Այս հանգամանքը առաջ է բերում Շռումի դժգոհությունը և 61թ. հայ-պարթևական միացյալ ուժերը ծանր կացության մեջ գցելով հոռմեական զորքերին հարկադրեցին Կորբուլոնին Մծբին քաղաքում կնքել

հաշտության գինադադար:Ըստ այդ գինադադարի Տրդատը ճանաչվում է հայող թագավոր, իսկ Շայաստանը անկախ պետություն, սակայն Ներոնը չճանաչեց այդ պայմանագիրը և 62թ.

Կեսենիոս Պետոս զորավարի գլխավորությամբ նոր բանակ ուղարկեց արևելյան, սակայն

սակայն Խարբերդի դաշտում հայ-պարթևական բանակը շրջապատում են նրան և պարտության մատնում: Ստիպված նույն վայրում հաշտություն են կնքում, որով

հաստատվում է նախկին պայմանագիրը, դրան ավելանալով այն, որ Տրդատն անձամբ Ներոն կայսրից պետք է թագ ստանար: 64թ.-ին կրկին Շայաստան եկած Կորբուլոնը Շռանդեայում

վերջնական պայմանագիր է կնքվում 65թ. Տրդատը մեծ շքախմբով գնում է հոռմ և թագադրվում (52-88թթ.) նրա զահալառությունը կարեկի է բաժանել 2 մասի (52-65թթ.) երբ չէր ճանաչվել հոռմի կողմից և (65-88թթ) երբ պաշտոնապես ճանաչվել և թագավորել է: Տրդատին հաջորդել է Սանատրուկը (88-110թթ.) ՌԱյող Վաղարշ (117-140թթ.) հիմնադրում է ՎԱղարշապատը: 2-րդ դարի վերջից սկսած Վաղարշ 2-րդից սկսած հայ Արշակունիների գահը դառնում է ժառանգական և չէր հաստատվում հոռմի կողմից: 198թ.-ին Վաղարշ 2-րդը զոհվեց կովկասյան լեռնականների դեմ մղված կռվում և նրան հաջորդեց Խոսրով 1-ինը (198-215թթ.):

2-րդ և 3-րդ դարերում Շայաստանը կրկին դառնում է պատերազմի դաշտ: 215թ, Շռումի Կարակալլա հայսրդ գալիս է Անտիոք խաբեությամբ իր մոտ հրավիրում Խոսրովին և ձերբակալում նրան: Զայրացած հայերը երկրից վտարում են Կարակալլարի զորքերը և նոր կայսր հոչակում Խոսրովի որդուն՝ Տրդատ 2-րդին (215-252թթ.): 3-րդ դարում (224-241թթ.) պաշկաստանում տեղի ունեցավ քաղաքական հեղաշրջում և հաստատվեց Սասանյան արքայատոհմը: Արտաշիր Սասանյանը (226-241թթ) իրեն հոչակեց արքայից-արքա: ՆՐանք հենց սկզբից թշնամակն դիրք են գրավում Շայաստանի նկատմամբ: Ստեղծված իրավիճակում հայերը ստիպված օգնության են դիմում թուլացած Շռումին, որի օգնությամբ Շայաստանում թագավոր է հոչակվում Տրդատ 2-րդի որդի Խոսրով 2-րդը (273-287թթ.): 287թ.-ին պաշսից թագավորը Շայաստան է ուղաչում Անակ Պարթևին (Գ. Լուսավորչի հորը), որն էլ Վաղարշապատ սպանում է Խոսրով 2-րդին: Սասանյանները կրկին գրավում են Շայաստանը, թագաժառանգ Տրդատը փախչում է Շռում ի վերջո հոռմի զորքերը հայերի օգնությամբ հաղթանակ տարան Սասանյանների դեմ: 298թ. Մծբինում Շռումի և Պարսկաստանի միջև հաշտություն կնքվեց և

ճանաչվեց Հայաստանի անկախությունը,թագավոր դարձավ Խոսրով 2-րդի որդի Տրդատ 3-րդ Մեծը (298-330թթ):

Տրդատ Մեծի մահից հետո զահ էբարձրանում նրա որդին՝ Խոսրով 3 (330-338թթ.): Նրա օրոք Հայաստանը Ենթարկվեց մերձայական մազկութ ցեղերի ասպատակությանը: Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը հաջողվեց դուրս քշել նրանց: Խոսրով 3 Կոտակը հիմնադրեց նոր մայրաքաղաք Դվինը: Նրա շինարար խառալ գործունեությունը շարունակվեց մինչև Մծոփին պայմ.-ի ավարտը (40 տարի) հենց այդ ժամանակ էլ մահացաէ Խոսրով 3 և նրան հաջորդեց նրա որդի Տիրանը (338-350թթ.) որի շրջանին բնորոշ էր ներքին պառակտություններով, որից օգտվելով պարսից Շապուհ արքան նէան կանչում է Տիգբոն և կուրացնում: Տիրանին հաջորդում է Արշակ 2-րդ (350-368թթ.) իր հաստատակամության շնորհիվ նրան հաջողվում է կայունացնել երկիրը: Վերականգնվում է հայ-հռոմեական դաշինքը, որն ամրապնդում է Արշակ 2-րդի և Օլիմպիայի ամուսնությամբ: Սպարապետ է նշանակավում Վասակ Մամիկոնյանը, կաթողիկոս՝ Ներսես Ա Մեծը, սակայն մեծանում է ներքին պառակտվածությունը դավաճանի դիրք են գրավում Վահան Մամիկոնյանը և Մերուժան Արծունին: Շապուհը որոշում է նվաճել Հայաստանը, սակայն սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը հումկու հարված է հասցնում: Շապուհը դիմում է խաբեության նրան հրավիրելով Տիգբոն և բանտարկում նրանց: Այդ ժանր շրջանում դեկը իր ձեռքն է վերցնում Փառանձեմ թագուհին, հերոսական դիմադրություն ցույց տալով պարսիկներին: 14-ամսյա պաշարումից հետո պարսիկները գրավում են Արտազերս ամրոցը և սպանում թագուհուն: Շայ ժող. կրկին ուշքի եկավ և պայքարը գլխավորեցին Շռոմից Հայաստան հետ եկած թագաժառանգ Պապը և Վասակ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղը: 371թ. Շապուհը չհանդուրժելով Շռոմի կողմից Պապին թագավոր հոչակեց հարձակվեց Հայաստանի վրա: Զիրավի դաշտում հայ-հռոմեական զորքերը պարտության մատնեցին և Հայաստանից վտարեցին պարսից զորքերը: Դրանից հետո Պապի դիրքերը ամրապնդվեին, նա հզորացրեց բանակը: Պապը վերագրավեց և թագ.-ը միացրեց Հայաստանից անջատված գավառները: Սա համարձակ քայլ կատարեց հայ եկեղեցին Շռունադավան եկեղեցու կախավածությունից դուրս բերելու ուղղությամբ: Պապի ինքնուրույն քաղաքականությունը դժգոհություն էր առաջ բերել եկեղեցակաների մոտ: 374թ.-ին Շռոմի կայսեր հանձնարարությամբ թունավորում են թագավորին և սպանում նրան: Նրանից հետո Հայքը թուլանում է: Պապից հետո հայոց զահին նստեցրին նրա ազգական, հռոմեասեր Վարագիատին, որը Շռոմում հայտնի էր որպես Օլիմպիական խառների չեմպիոն (374-378թթ.) Լինելով քաղաքականապես անհեռատես շուտով վտարվում է Հայաստանից: Դրանից հետո թագավոր է կարգվում Պապի փոքրահասակ որդին Արշակ 3-ը (378-386թթ.) որի խնամակալն էր Մուշեղի որդի Մանվելը: 387թ.-ին Շռոմի կայսրը և Պարսկաստանի թագավորը համաձայնության են գալիս և Հայաստանը բաժանում իրենց միջև, դա Հայաստանի առաջին բաժանումն էր: Դրանով Հայաստանի մեծ մասն անցավ Պարսկաստանին, ու ևս 40 տարի վասալական կախման մեջ շարունակվեց Արշակունյաց դինաստիան: Հայաստանի հենց այս հատվածում 4-րդ դարի սկզբին Վռամշապուհ թագավորի օրոք (388-414թթ.) Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայոց գրերը, որը մեծ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի կյանքում: 391թ. Շռոմի Ենթակա

մասում վերացվեց հայկական թագ.-ը և դարձավ կայսրության պրովինցիա: 428թ.-ին պարսիկները գահընկեց Են անում հայոց Արտաշես թագավորին (422-428թթ.) դրանով վերջ դնելով Արշակունիների դինաստիային: Այս շրջանից սկսվում է հայոց մարզպանության շրջանը: